Mirośław Kocur

Uniwersytet Wrocławski

Lemury na Madagaskarze. Ku performatyce posthumanistycznej

Abstrakt: Artykuł, oparty na materiałach zebranych podczas pięcioletnich badań terenowych na Madagaskarze, jest propozycją spojrzenia na endemiczne małpki jako modelowe przykłady posthumanistycznych performerów. Analizie poddane zostają performanse palczaka madagaskarskiego, indrisa, sifaki, katty, mokoka i lemura brązowego.

Słowa kluczowe: performans, posthumanistyka, uczestnictwo, lemury, badania zwierząt

Przez pięć tygodni na Madagaskarze uczestniczyłem w performansach bardzo różnych performerów: zwierząt, ludzi, maszyn, drzew, jezior, rzek, dróg, domów itp. Kiedy próbowałem zrozumieć te wydarzenia, odkrywałem, że nie tylko człowiek nadawał im sens i znaczenia. Każdy performans ujawniał sprawczość nowych performerów. Stan drogi decydował o wyborze auta, a wybór szlaku do trekkingu wpływał na zawartość plecaka. Zwierzęta na Madagaskarze są ważniejsze od ludzi, to lemury przyciągają na wyspę turystów i naukowców. Niektóre z tych zwierząt można spotkać tylko w nocy, inne tylko w dzień. Żeby lemura zobaczyć z bliska, trzeba znać jego zwyczaje, trzeba się uwolnić od antropocentryzmu i spojrzeć na świat od strony zwierzęcia.

Performanse lemurów zadziwiają różnorodnością i bogactwem lokalnych kultur. Wyspa Madagaskar, ojczyzna wielu tysięcy endemicznych roślin i zwierząt, wydała mi się swoistym laboratorium ludzkości. Człowiek pojawił się tam bardzo późno — to ostatni z wielkich obszarów Ziemi zasiedlonych przez *Homo sapiens*. Niespełna dwa tysiące lat temu potomkowie dzisiejszych Malgaszów, przybyli prawdopodobnie z Jawy, rozpoczęli wycinanie lasów i pożeranie wszystkiego, co mogło być jadalne. Także lemurów. Obecnie można oglądać te zwierzęta w zasadzie tylko w ściśle chronionych rezerwach lub ogrodach zoologicznych. Wyspie grozi katastrofa ekologiczna. Na południu Madagaskaru ludzie umierają z braku wody... Dziś wielu naukowców traktuje badania fauny i flory tej wyjątkowej wyspy jako sposób na

ratowanie nie tylko przyrody, lecz także ludzi. Badacze z całego świata angażują się w ochronę lemurów i zalesianie wypalonych terenów, a liczne strony internetowe informują turystów o potrzebach lokalnych wspólnot na wyspie — drobne prezenty mogą nabrać głębszego sensu w odciętej od świata wiosce. Sukces tych przedsięwzięć zależy od rozpoznania rzeczywistych potrzeb zwierząt i rdzennych mieszkańców. Nauka i turystyka przemieniają się w performanse transformacji.

Madagaskar ujawnia zaskakujące paradoksy kultury uczestnictwa. Realna współpraca zakłada uznanie podmiotowości wszystkich uczestników zdarzenia, a jej efektem staje się rzeczywiste rozpoznanie własnej roli. Podczas złożonych performansów uczestnicy zyskują nowe, niestabilne tożsamości¹. Dokonuje się także swoista „dekolonizacja myśli”², myślenie bowiem przestaje być domeną wyłącznie języka czy człowieka. Lemury także myślą, kiedy interpretują znaki ze swego naturalnego środowiska lub kiedy komunikują znaki innym zwierzętom.

Oto mój krótki raport z performansów zwierząt na Madagaskarze i zachęta do rozwijania performatyki posthumanistycznej. Richard Schechner, ojciec-założyciel *performance studies*, ograniczył się wprawdzie w swoich studiach wyłącznie do performansów inicjowanych przez człowieka, ale już Jon McKenzie — odróżniając skuteczność performansu kulturowego od wydajności performansu organizacyjnego i sprawności performansu technologicznego — dopuszczał istnienie pozaludzkich performerów³.

W artykule wykorzystałem obszerne fragmenty własnego tekstu, opublikowanego wcześniej, ale bez aparatu naukowego⁴.

Palczak

Siedziałem jak wryty. Metr przede mną pojawił się nagle najdziwniejszy stwór świata. Przypominał olbrzymią wiewiórę. Miał jednak większy ogon i był szarobrazowy. Nastroszona, wyleniała sierść nadawała mu aurę niesamowitości. Wy-

¹ Por. J. Butler, *Uwikłani w pleć. Feminizm i polityka tożsamości*, przeł. K. Krasuska, Warszawa 2008. Krytyczny przegląd teorii tożsamości performatywnej m.in. A. McKinley, *Performativity and the politics of identity: Putting Butler to work*, „Critical Perspective on Accounting” 21 (3), 2010, s. 232–242.

² E. Viveiro de Castro, *Metaphysiques cannibales: Lignes d’anthropologie post-structurale*, Paris 2009, s. 4.

³ J. McKenzie, *Performuj albo... Od dyscypliny do performansu*, przeł. T. Kubikowski, Kraków 2011. Por. też B. Latour, *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, przeł. K. Abriszewski, A. Derra, Kraków 2010; J. Bennett, *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*, Durham 2010; I. Hodder, *Entangled: An Archaeology of the Relationship between Humans and Things*, Chichester 2012; M. Mueller, *Object as Actors: Props and the Poetics of Performance in Greek Tragedy*, Chicago 2016.

⁴ M. Kocur, *Teatr lemurów na Madagaskarze*, „Nietak!t” 21–22, 2015, s. 176–181.

laź z gniazda i zląził nerwowo po pniu głową w dół. Był środek tropikalnego lasu deszczowego i środek nocy. Przewodnik zapalił specjalne lampy z białym światłem. Podobno oczy tego zwierzęcia nie reagują na tę właśnie długość fali. Dla niego wciąż panował gęsty mrok. Z furią zaatakował od góry orzech kokosowy, umieszczony wcześniej w rozwidleniu gałęzi drzewa. Na przemian walił sztywnym palcem i wgryzał się długimi zębami w skorupę. Wyglądał jak wampir. Z pyska sterczały mu dwa siekacze. Łupina kokosa trzaskała pod szaloną szarżą. Spieszył się. Był niespokojny. Co chwilę przerywał atak i wpatrywał się we mnie intensywnie ogromnymi oczami. Wyglądał przerażająco. Do tego fukał. Bałem się poruszyć. Miałem nadzieję, że rzeczywiście mnie nie widzi. Ale czy na pewno?... Czuję ulgę, kiedy wracał do rozbijania kokosa.

Po kilku minutach z drzewa obok błyskawicznie zsunęła się samica. Trochę mniejsza. Samiec rzucił się na nią z wściekłością. Skrzeczał przeraźliwie. Samica szybko uciekła na inne drzewo. Tam też był kokos. Samiec tymczasem powrócił do swego posiłku. Kokos trzeszczał. On fukał i wypływał fragmenty skorupy. Co jakiś czas spoglądał na mnie groźnie. Trwało jedno z bardziej niezwykłych widowisk, jakie w życiu widziałem. Patrzyłem jak zaczarowany. Nie ja pierwszy doznałem szoku na widok palczaka madagaskarskiego, po angielsku zwanego le-murem aye-aye (czyta się „aj-aj”).

Późnym latem roku 1863 na spotkaniu Brytyjskiego Stowarzyszenia Popierania Postępów Nauki w Newcastle-upon-Tyne sławny brytyjski anatom Richard Owen ogłosił, że istnienie palczaka madagaskarskiego obala Darwinowską teorię ewolucji⁵. Tylko Bóg, wywodził uczony, mógł stworzyć istotę tak dziwną i tak znakomicie zaadaptowaną do swojego środowiska. Palczak madagaskarski (łac. *Daubentonia madagascariensis*) rzeczywiście jest wyjątkowy⁶. Różni się od wszystkich małp, także od innych lemurów. Wyposażony jest w pachwinowe gruczoły sutkowe, czyli jego piersi są między tylnymi nogami. Nie ma kłów, a jego długie siekacze nigdy nie przestają rosnąć. Ma olbrzymie i giętkie uszy jak nietoperz. Używa ich do identyfikowania larw wewnątrz gnijących drzew — puka i nasłuchuje. Larwy wyciąga cienkim palcem środkowym, który może się wydłużać. Za pomocą tego palca potrafi też wydobyć bardzo pożywny nektar z kwiatów. I co najdziwniejsze — umie ruszać tym jednym palcem zupełnie niezależnie od pozostałych. Dzięki długim siekaczom i wyjątkowej budowie dłoni palczak madagaskarski ma dostęp do źródeł pożywienia, o których inne kręgowce mogą co najwyżej pomarzyć. Jego mózg jest też zadziwiająco duży w stosunku do masy ciała, w podobnej proporcji jak u człowieka czy szympansa. Powiększone obszary

⁵ R. Owen, *On the characters of the aye-aye as a test of the Lamarckian and Darwinian hypothesis of the transmutation and origin of the species*, „Report of the British Association for the Advancement of Science” 1863, s. 114–116.

⁶ Raport ze stanu badań nad palczakiem w: E.J. Sterling, E.E. McCreless, *Adaptations in the Aye-aye: A review*, [w:] *Lemurs: Ecology and Adaptation*, red. L. Gould, M.L. Sauther, New York 2006, s. 159–184.

mózgu tego zwierzęcia zdają się mieć ścisły związek z koordynacją jego funkcji motorycznych, węchowych i słuchowych⁷.

Palec jako performer

Palczak madagaskarski to dziś jeden z najbardziej zagrożonych gatunków zwierząt na ziemi. I najmniej zbadanych. Nocny tryb życia skutecznie utrudnia obserwację. Jest endemiczny dla Madagaskaru, czyli nigdzie indziej nie żyje na wolności. Sto dwadzieścia milionów lat temu Madagaskar oderwał się od Afryki, a dziewięćdziesiąt milionów lat temu od Indii⁸. Od tego czasu wyspa trwała w izolacji⁹. Lemury pojawiły się tam później. Ich praprzodkowie przybyli prawdopodobnie z Afryki, ale nie wiadomo w jaki sposób. Musieliby przepłynąć cieśninę na Oceanie Indyjskim. Kanał Mozambicki ma jednak 400 km szerokości w najwęższym miejscu, a silne prądy morskie spychają w stronę Afryki wszystko, co płynie. Niektórzy uczeni sugerowali istnienie przed czterdziestoma milionami lat swoistego mostu z osadów¹⁰, hipoteza ta została jednak odrzucona, po części z powodu zasadniczych różnic między faunami Afryki i Madagaskaru¹¹.

Liczne studia genetyczne potwierdzają, że wszystkie lemury wywodzą się z jednej, udanej kolonizacji¹². Dywersyfikacja lemurów na Madagaskarze rozpoczęła się sześćdziesiąt sześć milionów lat temu od wyodrębnienia się linii, z której wywodzi się właśnie palczak madagaskarski. Dziwak ten zachował zatem najbar-

⁷ E.J. Sterling, D.J. Povinelli, *Tool use, aye-ayes, and sensorimotor intelligence*, „Folia Primatologica” 70, 1999, s. 8–16.

⁸ J.C. Masters *et al.*, *Reconciling the origins of Africa, India and Madagascar with vertebrate dispersal scenarios*, „Folia Primatologica” 77 (6), 2006, s. 399–418.

⁹ I. Tattersall, *The origin of the Malagasy Strepsirhine primates*, [w:] *Lemurs: Ecology and Adaptation*, s. 3–18 (s. 4–6: *The isolation of Madagascar*).

¹⁰ Por. R.A. McCall, *Implications of recent geological investigations of the Mozambique Channel for the mammalian colonization of Madagascar*, „Proceedings of the Royal Society of London Series B” 264, 1997, s. 663–665; L. Leclaire *et al.*, *Le Ride de Davie dans le Canal de Mozambique: Approche stratigraphique et géodynamique*, „Comptes Rendus de l’Académie des Sciences de Paris (Série II)” 308, 1989, s. 1077–1082.

¹¹ D.W. Krause, *Late Cretaceous vertebrates of Madagascar: A window into Gondwanan biogeography at the end of the Age of Dinosaurs*, [w:] *The Natural History of Madagascar*, red. S.M. Goodman, J.P. Benstead, Chicago 2003, s. 40–47.

¹² Por. A.D. Yoder *et al.*, *Ancient single origin for Malagasy primates*, „Proceedings of the National Academy of Sciences USA” 93, 1996, s. 5122–5126; A.D. Yoder, Z. Yang, *Divergence dates for Malagasy lemurs estimated from multiple gene loci: Geological and evolutionary context*, „Molecular Ecology” 13 (4), 2004, s. 757–773; K.P. Karanth *et al.*, *Ancient DNA from giant extinct lemurs confirms single origin of Malagasy primates*, „Proceedings of the National Academy of Sciences” 102 (14), 2005, s. 5090–5095; J.E. Horvath *et al.*, *Development and application of a phylogenomic toolkit: Resolving the evolutionary history of Madagascar’s lemurs*, „Genome Research” 18 (3), 2008, s. 489–499.

dziej pierwotne cechy lemurów. Pierwsze małpy pojawiły się w Afryce dopiero trzydzieści milionów lat później i nigdy na Madagaskar nie dotarły. Lemury zalicza się dziś do grupy małp naczelných, zwanych po łacinie *Prosimiae* („przed małpami”), a po polsku małpiatkami.

Główne performanse wykonuje trzeci palec, wąski i długi¹³. Palczak delikatnie ostukuje tym palcem drzewo, jakby nie chciał płoszyć ukrytych wewnątrz larw insektów. Jednocześnie obraca do przodu swoje nieproporcjonalnie olbrzymie i giętkie małżowiny uszne. Ma świetny słuch, bo perfekcyjnie identyfikuje miejsca, pod którymi mogą znajdować się tunele z pożywieniem. Następnie upewnia się węchem i wwierca w drewno swój smukły palec, dostosowując jego wibracje do aktualnych warunków. Na koniec wydobywa larwy. Powodzenie tego niezwykłego polowania jest możliwe dzięki zadziwiającemu dialogowi między lemurem i środowiskiem, w jakim przyszło mu żyć. Tysiące lat ewolucji wykształciły najbardziej skuteczny sposób wydobywania larw z próchniejących drzew. Samo polowanie to złożony performans, podczas którego palczak stymuluje performanse wielu różnych performerów. Ogromne uszy łowią każdy dźwięk z wnętrza spróchniałego drzewa. Drzewo performuje nie tylko performans akustyczny, lecz także zapachowy. Performerami są też niewidoczne larwy, ich poruszenia mogą modyfikować akustykę, a w rezultacie zachowanie lemura i sposób wwiercania palca w drzewo.

Każdy z tych performerów tworzy znaczące performanse, choć w żadnym z nich człowiek nie bierze udziału¹⁴. Performanse poszczególnych aktorów skutecznie oddziałują na siebie nawzajem i przez to właśnie można je uznać za znaczące, choć nie da się ich zredukować do procesów językowych, czyli strategii właściwych człowiekowi. Wszystko to dzieje się też po zapadnięciu zmroku. Zmysł wzroku, tak istotny dla naszego gatunku, odgrywa w tym polowaniu rolę marginalną.

Palczak i turyści

Niezwykle trudno palczaka zobaczyć. Żeruje tylko nocą. Jest samotnikiem. Unika ludzi. Małgasze, czyli rdzenni mieszkańcy Madagaskaru, wciąż na niego polują. Nieliczni z głodu, jednak większość ze strachu. Na wsiach do dziś panuje przesąd, że to demon i zwiastun śmierci. Nikt nie wie, ile tych zwierząt żyje jeszcze na Madagaskarze. Długo sądzono, że to gatunek wymarły. Ja spotkałem

¹³ C.J. Erickson, *Percussive foraging in the aye-aye*, *Daubentonia madagascariensis*, „Animal Behaviour” 41, 1991, s. 793–801; *idem*, *Feeding sites for extractive foraging by the aye-aye*, *Daubentonia madagascariensis*, „American Journal of Primatology” 35, 1995, s. 235–240.

¹⁴ Więcej na ten temat w znakomitej książce E. Kohn, *How Forest Think: Toward an Anthropology beyond the Human*, Berkeley 2013. Dziękuję dr. Jackowi Małczyńskiemu za sugestię przeczytania tej niezwyklej rozprawy.

palczaka madagaskarskiego na jeziorze Ampitabe, blisko wschodniego wybrzeża Madagaskaru.

Mieszkaliśmy z żoną w bungalowie niezwykłego hotelu Palmarium. Właściciele hotelu, we współpracy z botanikami, przemienili jedną z wysepek na jeziorze Ampitabe w ścisły rezerwat palczaków madagaskarskich, szczególnie zagrożonych. Można tam dotrzeć tylko łodzią. Na wysepkę udało się sprowadzić sześć par. Co wieczór wyszkoleni opiekunowie zawieszają na drzewach po jednym kokosie i po pięć bananów dla każdego ze zwierząt. Od niedawna pozwalają też małym grupkom turystów odwiedzać wysepkę nocą. Miałem szczęście wziąć udział w takiej wyprawie. Najpierw płynęliśmy łodzią około dwudziestu minut. Na wyspie przewodnik wprowadził nas w głąb dżungli. Wędrówka nocą po lesie deszczowym to dodatkowa atrakcja. Nie jest to łatwe, ale bardzo ożywia wyobraźnię. Po półgodzinie znaleźliśmy się na miejscu i przewodnik kazał nam czekać. Było ciemno, ale nie cicho. Wokół nas toczyło się nocne życie. Po pewnym czasie przewodnik zapalił specjalną lampę. Dawała światło widoczne dla ludzi, ale nie dla palczaka. Rozpoczęło się niezwykle widowisko.

Każdy palczak przywieziony przez konserwatorów na wyspę zbudował sobie aż pięć gniazd i codziennie śpi w innym, żeby poprzednie zdążyły wyschnąć i oczyścić się z pasożytów. Samiec waży prawie trzy kilogramy i ma długość od 74 do 90 cm razem z ogonem (od 44 do 53 cm)¹⁵. Do komunikacji używa co najmniej sześciu różnych i bardzo upiornych wokalizacji. Zostawia też na gałęziach markery zapachowe. W gnieździe lubi spać sam. Jego rytuał godowy jest bardzo niezwykły. Samce walczą z sobą w pobliżu samicy i ta w pewnej chwili wybiera jednego z nich, nie czekając na rozstrzygnięcie pojedynków. Pozostali krążą wokół kopulującej pary i nie ustają w walkach. Po kopulacji samica oddala się jakieś pół kilometra i cały rytuał się powtarza. Wybiera kolejnego. Jednej nocy samica kopuluje z kilkoma samcami¹⁶. Nikt z nich nie wie, kto zostanie ojcem...

Obecność turystów podczas nocnych spektakli palczaka madagaskarskiego modyfikuje zachowanie zwierzęcia. Palczak, którego obserwowałem z bliska, choć mnie nie widział, był ewidentnie podrażniony moim towarzystwem. Z pewnością mnie słyszał i wyczuwał. Nie rezygnował jednak z posiłku. Z jego perspektywy performanse człowieka były marginalne i można je było ignorować, dopóki mu wprost nie zagrażały.

¹⁵ A.T.C. Feistner, E.J. Sterling, *Body mass and sexual dimorphism in the aye-aye Daubentonia madagascariensis*, „Dodo: Journal of the Wildlife Preservation Trust” 31, 1995, s. 73–76.

¹⁶ E.J. Sterling, A.F. Richard, *Social organization in the aye-aye (Daubentonia madagascariensis) and the perceived distinctiveness of nocturnal primates*, [w:] *Creatures of the Dark: The Nocturnal Prosimians*, red. L. Alterman, G.A. Doyle, M.K. Izard, New York 1995, s. 439–451. Por. *Lemur Social Systems and Their Ecological Basis*, red. P.M. Kappeler, J.U. Ganzorn, New York 1995.

Indris

W hotelu Palmarium, położonym w samym środku rezerwatu lemurów, co rano budził nas wesoły przemarsz lemurów po drewnianym balkonie. Śniadanie też jedliśmy w ich towarzystwie. Chwila nieuwagi skutkować mogła utratą posiłku. Lemury wykazywały dużą pomysłowość i wielką sprawność w wykradaniu potraw. Choć przebywały na wolności, były na wpół oswojone. Turyści wbrew zakazom karmili je bananami, żeby sobie z nimi zrobić selfie. Pewnego ranka olbrzymi i misiowaty lemur indris (łac. *Indri indri*)¹⁷ tak się przeżarł, że spadł z drzewa. Odbił się jednak jak piłka od ziemi i z powrotem zawisł na gałęzi, wyciągając wolną łapę po banana. Kiedy dostał swój ulubiony owoc, wspiął się wysoko na drzewo i razem z partnerką zaczął wyśpiewywać wspaniałe arie. Potężnymi głosami te monogamiczne zwierzęta zwykły znaczyć teren. Nawet w nocy. Ich śpiew niesie się na kilka kilometrów¹⁸.

W parach indrisów dominują samice i to one uczują w wyższych partiach drzew, gdzie liście i owoce są smaczniejsze. Indris to mistrz w skakaniu po gałęziach. W Mitsinjo, niedaleko Antananarywy, stolicy Madagaskaru, w rezerwacie prowadzonym przez lokalne stowarzyszenie i naukowców z Finlandii, podziwiałem magiczny taniec pary tych zwierząt po czubkach drzew. Zeszły też na dół, żeby jeść ziemię, prawdopodobnie w ramach detoksu. Podobno robią to każdego dnia¹⁹. Noce spędzają w koronach drzew, niekiedy na wysokości trzydziestu metrów.

Indris to największy lemur na wyspie, przypomina niedźwiadka. Przetrwał — czyli nie został zjedzony — bo Malgasze wierzą, że to wielkie zwierzę ma związki ze świętymi przodkami²⁰. Nazywają go babakoto, „ojciec Koto”, czyli „starzec”. W wielu miejscach wyspy polowanie na indrisa jest *fady*, co w języku malgaskim oznacza absolutne tabu. Mieszkańcy Madagaskaru rozwinęli skomplikowany system lokalnych zakazów, których skrzętnie przestrzegają. Każda wieś ma własną kolekcję *fady*. Istnieją jednak takie regiony, w których wyróżniono do cna populację lemura indris. I to całkiem niedawno. Babakoto znaczy też „stary głupiec”.

¹⁷ J.A. Powzyk, C.B. Mowry, *The feeding ecology and related adaptation in Indri indri*, [w:] *Lemurs: Ecology and Adaptation*, s. 353–368.

¹⁸ C. Giacomini et al., *Sex differences in the song of Indri indri*, „International Journal of Primatology” 31, 2010, s. 539–551.

¹⁹ A. Britt et al., *Diet and feeding behaviour of Indri indri in the low-altitude rain forest*, „Folia Primatologica” 73 (5), 2002, s. 225–239.

²⁰ J. Powzyk, U. Thalmann, *Indri indri, indri*, [w:] *The Natural History of Madagascar*, red. S.M. Goodman, J.P. Benstead, Chicago 2003, s. 1342–1345.

Sifaka

W rezerwacie Palmarium mieszkała też małpka sifaka, zdecydowanie najśmieszniejsza z lemurów. Była to sifaka Coquerela (łac. *Propithecus coquereli*) z rodziny mniejszych indrisowatych²¹. Bo większe bywają niemal tak wielkie jak indrisy. Sifaka Coquerela jest cudna. Pokrywa ją atlasowe futro. Ma białą głowę, ogon i plecy. Eleganckie kasztanowate plamy zdobią jej piersi i łapy. Tylko czarna twarz pozbawiona jest owłosienia. Kiedy się wkurza, odrzuca nagłym ruchem głowę w tył i syczy głośno „szii-faak”, jakby kichała. Stąd nazwa. Je tylko rośliny. Uwielbia kwiaty i korę. Potrafi skakać z drzewa na drzewo na odległość dziesięciu metrów. Robi to z wielkim wdziękiem, bo utrzymuje wyprostowaną pozycję. A na ziemi... tańczy. Tak w każdym razie to wygląda. Skacze bowiem na długich nogach jak kangur i podnosi obie łapy do góry. Widok to niezwykle i bardzo zabawny. W dodatku kiedy tańczy, zachowuje kamienną twarz i pełną powagę.

Istnienie tego wspaniałego zwierzaka jest poważnie zagrożone²². Dziś żyje na wolności tylko w dwóch parkach narodowych, a i tam miejscowa ludność wciąż na sifaki poluje. Podobno ich mięso jest wyjątkowo smaczne... Osobnym problemem jest rabunkowe karczowanie lasów na pola uprawne i wycinka drzew na węgiel drzewny, wciąż główny opał na wyspie. Sifaka większość życia spędza wysoko na drzewach. Poza lasem nie przetrwa. Wiele organizacji międzynarodowych na Madagaskarze podejmuje prace nad zachowaniem lemurów. Coraz częściej w konserwację rodzimej fauny angażują się wspólnoty lokalne.

Król Julian

Najwcześniejsza wzmianka o lemurdzie, opublikowana w roku 1625²³, datowana jest na rok 1608. William Finch, kupiec z Kompanii Wschodnioindyjskiej, zanotował, że w lesie koło rzeki Onilahy widział stwora, „wielkiego jak małpy, koloru popiołu, z małą głową, długim ogonem, jak u lisa, upstrzonym czarno-biało, futrem dobrej jakości”. „Piękne zwierzę”, jak się wyraził towarzysz Fincha, kapitan Keeling. To najślawniejszy z lemurów, zwany katta. Pamiętny Król Julian z kreskówki *Madagaskar*. Wyróżnia go wspaniały ogon w białoczarne pierścienie

²¹ I. Tattersall, *Primates of the Madagascar*, New York 1982.

²² Por. J. Salmona et al., *Extensive survey of the endangered Coquerel's sifaka Propithecus coquereli*, „Endangered Species Research” 25, 2014, s. 175–183.

²³ S. Purchas, *Hakluytus Posthumus, or Purchas his Pilgrimes: Contayning a History of the World in Sea Voyages and Land Travells by Englishmen and Others*, London 1625 (repr. Cambridge 2014).

nie. Od tych pierścieni pochodzi też jego nazwa w wielu językach świata. Anglicy nazywają go *ringtailed lemur*, a Włosi — *lemure dalla coda ad anelli*.

Katta to małpiatka najbardziej znana i najbardziej studiowana²⁴. Już w połowie XVIII wieku pojawiła się w Europie i na dworze cesarza Chin. Karol Linneusz, autor pierwszego systemu klasyfikacji wszystkich żywych organizmów, do dziesiątego wydania swego przełomowego dzieła *Systema Naturae*, opublikowanego w roku 1758, wprowadził hasło *Lemur catta*. Intensywne badania naukowe tego zwierzęcia zainicjowali dopiero pół wieku temu Francuz Jean-Jacques Petter²⁵ i Amerykanka Alison Jolly²⁶. W czasach globalnych lemura katta studiują wszyscy, od Brytyjczyków i Malgaszów po Amerykanów i Japończyków²⁷. Stał się logo Madagaskaru. Malgasje nazywają go nieco pieśczośliwie *maky*, co się wymawia „maki”.

W parku Anja, niedaleko miasta Ambilavao, znajduje się ścisły rezerwat tego zwierzęcia. Spędziłem tam pół dnia. Jest to święty teren ludu Batsileo (co znaczy Wielu Niezwycięzonych). W Anja znajdują się grobowce ich przodków, często w mało dostępnych jaskiniach wysoko w skałach. Zabicie lemura na świętej ziemi jest fady. Tylko dlatego zwierzęta te przetrwały tam do dziś. Jest ich około trzystu. To najbardziej naziemne z lemurów.

Wystarczy chwilę posiedzieć nieruchomo, by zwabić ciekawską rodzinę. Tak też uczyniłem. Już po chwili zbliżył się do mnie dość liczny klan lemurów wypatrujący bananów. Najodważniejsza była matka z maleństwem uczeponym do brzucha. Próbowala nawet wyrwać mojej żonie smartfona. Zwierząt nie wolno karmić, ale mało który turysta przestrzega tego zakazu. Lemury to wiedzą.

Katty nie są zbyt przyjazne. Ludzi traktują wyłącznie jako dostawców bananów. Widziałem, jak turystka, która przypadkiem cofnęła rękę z bananem, natychmiast została ugryziona. Żyją w grupach. Samice dominują²⁸. To one znaczą terytorium, pocierając gałęzie swymi pochwami²⁹. Węch odgrywa u tych zwierząt fundamentalną rolę. Podczas godów samce walczą o dostęp do samicy w „pojedynkach na smrody”³⁰. Najpierw pocierają ogonami gruczoły zapachowe przy

²⁴ Por. L. Gould, *Lemur catta ecology: What we know and what we need to know*, [w:] *Lemurs: Ecology and Adaptation*, s. 255–274; *Ringtailed Lemur Biology: Lemur Catta in Madagascar*, red. A. Jolly *et al.*, New York 2006.

²⁵ *Recherches sur l'écologie et l'éthologie des lémuriers malgaches*, „Mémoires du Muséum national d'histoire naturelle (Ser. A: Zoologie)” 27 (1), 1962, s. 1–146.

²⁶ *Lemur Behaviour: A Madagascar Field Study*, Chicago 1966.

²⁷ Por. *Ringtailed Lemur Biology*.

²⁸ A. Jolly, *Lemur Behaviour*, Chicago 1966; P.M. Kappeler, *Female dominance in Lemur catta: More than just feeding priority*, „Folia Primatologica” 50 (2), 1990, s. 92–95.

²⁹ A.S. Mertl-Milhollen, *Scent-marking as resource defense by female Lemur catta*, „American Journal of Primatology” 68 (6), 2006, s. 605–621; E. Palagi, I. Norscia, *Multimodal signaling in wild Lemur catta: Economic design and territorial function of urine marking*, „American Journal of Physical Anthropology” 139 (2), 2009, s. 182–192.

³⁰ P.M. Kappeler, *To whom it may concern: The transmission and function of chemical signals in Lemur catta*, „Behavioural Ecology and Sociobiology” 42 (6), 1998, s. 411–421.

genitaliach i nadgarstkach, a potem machają w kierunku rywala takim nasiąkniętym smrodem ogonem. Kiedy to nie przynosi efektów, wyskakują wysoko w górę i szarżują na przeciwnika ostrymi zębami. Często dochodzi do okaleczeń.

Mokok

Lemur mokok (łac. *Eulemur macaco*) prawdopodobnie narkotyzuje się zapachem. W grudniu 1996 roku w ścisłym rezerwacie Lokobe na wyspie Nusy Be dwukrotnie zaobserwowano wielce ekscentryczny rytuał³¹. Samica lemura mokoka chwyciła wija (łac. *Charactopygus*), nadgryzała go, a następnie gwałtownie wcierała w brzuch i ogon soki wyciskane z rannego stworzenia. W trakcie nacierania przymykała oczy, bardzo się śliniła i robiła dziwaczne miny. Jakby była na niezłym haju... Całe zdarzenie trwało od trzech do czterech minut. Być może specyficzna woń wija odgarnia pasożyty i samica mokoka łączy pożytek z przyjemnością. Na Borneo orangutany, a za nimi ludność rdzenna, wcierają w skórę roślinę z rodzaju kamelinowatych (łac. *Cammelinaceae*) jako zewnętrzne lekarstwo na bóle mięśni i napuchnięcia³².

Używanie roślin do terapii nie jest więc wynalazkiem wyłącznie człowieka. Mokoki na Madagaskarze i orangutany na Borneo znakomicie potrafią zinterpretować medyczne walory swojego lokalnego środowiska. Lemur przemienia półżywego wija w performerę, podobnie jak orangutan roślinę z rodziny kamelinowatych. Performanse te od początku odbywają się bez udziału czy ingerencji człowieka. Setki lat eksperymentowania sprawiły, że wij i roślina nabyły wyjątkowej sprawczości performatywnej.

Lemury i ludzie

Najbardziej przyjazne są małpki z rodzaju eulemur, czyli „lemury prawdziwe”. Można je spotkać także na wyspie Mayotte należącej do Komorów³³. Żywią się wyłącznie owocami. Żerują głównie w dzień, choć zdarza się też spotkać je nocą, szczególnie w okresie suchym³⁴. Z grupką takich zwierzątek, zaliczanych do lemurów brązowych (łac. *Eulemur fulvus*), spędziłem kilka godzin niedaleko

³¹ C.R. Birkinshaw, *Use of millipedes by black lemurs to anoint their bodies*, „Folia Primatologica” 70, 1999, s. 170–171.

³² H.C. Morrogh-Bernard, *Fur-rubbing as a form of self-medication in Pongo pygmaeus*, „International Journal of Primatology” 29, 2008, s. 1059–1064.

³³ I. Tattersall, *The lemurs of Comoro Islands*, „Oryx” 13 (5), 1977, s. 445–448.

³⁴ I. Tattersall, *Cathemeral activity in primates: A definition*, „Folia Primatologica” 49 (3), 1987, s. 200–202.

sławnej alei baobabów na zachodnim wybrzeżu Madagaskaru. Mają miękkie, atlasowe futerko i delikatne łapki. Łaziły po mnie, szukając po kieszeniach bananów. Są niezwykle rozrywkowe. I bardzo ruchliwe. Malgasje często trzymają je w domach ku radości dzieci. Też żyją w stadach, ale w grupie dominują samce.

Lemury, jak małpy, przypominają człowieka. Dlatego zapewne cieszą się taką sławą. Palczak madagaskarski wybudza nas jednak z antropomorficznego transu, uzmysławiając, że performanse przyrody wykraczają poza nasze ograniczone wyobrażenia. Madagaskar, ojczyzna lemurów, pod wieloma względami jest jedyny. To ostatnie miejsce zagłady wielkich ssaków, czyli megafauny. Najwcześniejsze ślady obecności ludzi na wyspie to nacięcia na kości strzałkowej lemura sugerujące odrywanie mięsa w celach spożywczych³⁵. Koegzystencja lemura z człowiekiem od początku nie była więc łatwa. Na okres tej koegzystencji datuje się też najwięcej świadectw zagłady zwierząt na Madagaskarze³⁶. Żył tam na przykład niegdyś najcięższy ptak na Ziemi, zwany mamutakiem (łac. *Aepyornis maximus*), miał trzy metry wysokości i ważył pół tony³⁷. Podobnie jak siedemnaście rodzajów olbrzymich lemurów, wielkości goryla, dziś również wymarłych³⁸. Obecnie żaden kręgowiec na wyspie nie waży więcej niż dwanaście kilogramów. Większe i powolniejsze zwierzęta zostały zjedzone przez ludzi³⁹.

Ku performatyce posthumanistycznej

Malgasje utożsamiają Madagaskar z lemurem. To najważniejszy mieszkaniec wyspy, choć zarazem najbardziej zagrożony⁴⁰. W ostatnich latach w wielu społecznościach lokalnych nastąpił jednak swoisty zwrot performatywny. Rdzenni mieszkańcy, często we współpracy z naukowcami spoza Madagaskaru, uczą się budować odpowiednie habitaty dla ponad stu gatunków lemurów, które przetrwały na wyspie⁴¹.

³⁵ V.R. Perez *et al.*, *Butchered sloth lemurs*, „Evolutionary Anthropology” 12 (6), 2003, s. 252–263.

³⁶ D.A. Burney *et al.*, *A chronology for late prehistoric Madagascar*, „Journal of Human Evolution” 47 (1–2), 2004, s. 25–63.

³⁷ J.P. Hume, M. Walters, *Extinct Birds*, London 2012.

³⁸ *Holocene Extinctions*, red. T. Turvey, Oxford 2009.

³⁹ L.R. Godfrey, W.L. Jungers, *The extinct sloth lemurs of Madagascar*, „Evolutionary Anthropology” 12 (6), 2003, s. 252–263.

⁴⁰ Por. *IUCN Red List of Threatened Species*, International Union for Conservation of Nature (IUCN), Species Survival Commission (SSC), Cambridge i Gland (Szwajcaria), www.iucnredlist.org.

⁴¹ Por. R.A. Mittermeier *et al.*, *Lemurs of Madagascar* (Conservation International), Arlington, VA 2010.

Lemury nigdzie poza Madagaskarem i Komorami nie występują na wolności. Przyciągają więc turystów i naukowców z całego świata. Rząd wspiera turystykę jako jeden ze sposobów redukcji powszechnej biedy. W tym kontekście przetrwanie lemurów nabiera rangi racji stanu, a same zwierzęta stają się głównymi performerami Madagaskaru, ważniejszymi od człowieka.

Wyspa wydała mi się znakomitą poligonem do testowania performatyki posthumanistycznej. Madagaskar, z rocznym dochodem 271 dolarów na głowę mieszkańca w 2014 roku, należy dziś do najbiedniejszych krajów świata. Dla porównania w tym samym roku dochód Polaków wynosił średnio 11 304, a Norwegów — 67 245 dolarów. Kontynuowanie rabunkowej gospodarki, odzwierciedlające bezzwzględną i bezmyślną dominację człowieka nad środowiskiem, jest coraz trudniejsze. Wypalono już 90% wszystkich lasów. Endemiczna przyroda Madagaskaru to wartość niepowtarzalna w skali globalnej i największy skarb wyspy. Człowiek przetrwa w tym środowisku tylko wówczas, gdy uzna podmiotowość zwierzęcych i roślinnych performerów, a własne performanse podporządkuje performansom przyrody. Performatyka posthumanistyczna w tym kontekście wydaje się wręcz misją. Proponuje radykalną dekolonizację naszych koncepcji na temat kultury uczestnictwa.

Lemurs on Madagascar: Towards posthuman performance studies

Abstract

This paper, based on the five-weeks fieldwork on the great island of Madagascar, proposes to look at endemic prosimians as case studies of posthuman performers. It analyses performances of aye-aye, indri, sifaka, ring-tailed, black and brown lemurs.

Keywords: performance, posthumanities, participation, lemurs, animal studies

Bibliografia

- Bennett J., *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*, Durham 2010.
- Birkinshaw C.R., *Use of millipedes by black lemurs to anoint their bodies*, „Folia Primatologica” 70, 1999.
- Britt A. et al., *Diet and feeding behaviour of Indri indri in the low-altitude rain forest*, „Folia Primatologica” 73 (5), 2002, s. 225–239.
- Burney D.A. et al., *A chronology for late prehistoric Madagascar*, „Journal of Human Evolution” 47 (1–2), 2004.
- Butler J., *Uwikłani w płęć. Feminizm i polityka tożsamości*, przeł. K. Krasuska, Warszawa 2008.
- Erickson C.J., *Feeding sites for extractive foraging by the aye-aye, Daubentonia madagascariensis*, „American Journal of Primatology” 35, 1995.

- Erickson C.J., *Percussive foraging in the aye-aye*, *Daubentonia madagascariensis*, „Animal Behaviour” 41, 1991.
- Feistner A.T.C., Sterling E.J., *Body mass and sexual dimorphism in the aye-aye Daubentonia madagascariensis*, „Dodo: Journal of the Wildlife Preservation Trust” 31, 1995.
- Giacoma C. et al., *Sex differences in the song of Indri indri*, „International Journal of Primatology” 31, 2010.
- Godfrey L.R., Jungers W.L., *The extinct sloth lemurs of Madagascar*, „Evolutionary Anthropology” 12 (6), 2003.
- Gould L., *Lemur catta ecology: What we know and what we need to know*, [w:] *Lemurs: Ecology and Adaptation*, red. L. Gould, M.L. Sauther, New York 2006.
- Hodder I., *Entangled: An Archaeology of the Relationship between Humans and Things*, Chichester 2012.
- Holocene Extinctions*, red. T. Turvey, Oxford 2009.
- Horvath J.E. et al., *Development and application of a phylogenomic toolkit: Resolving the evolutionary history of Madagascar's lemurs*, „Genome Research” 18 (3), 2008.
- Hume J.P., Walters M., *Extinct Birds*, London 2012.
- IUCN *Red List of Threatened Species*, International Union for Conservation of Nature (IUCN), Species Survival Commission (SSC), Cambridge i Gland (Szwajcaria), www.iucnredlist.org.
- Jolly A., *Lemur Behaviour*, Chicago 1966.
- Kappeler P.M., *Female dominance in Lemur catta: More than just feeding priority*, „Folia Primatologica” 50 (2), 1990.
- P.M. Kappeler, *To whom it may concern: The transmission and function of chemical signals in Lemur catta*, *Behavioural Ecology and Sociobiology*” 42 (6), 1998.
- Karanth K.P. et al., *Ancient DNA from giant extinct lemurs confirms single origin of Malagasy primates*, „Proceedings of the National Academy of Sciences” 102 (14), 2005.
- Kocur M., *Teatr lemurów na Madagaskarze*, „Nietak!t” 21–22, 2015.
- Kohn E., *How Forest Think: Toward an Anthropology Beyond the Human*, Berkeley 2013.
- Krause D.W., *Late Cretaceous vertebrates of Madagascar: A window into Gondwanan biogeography at the end of the Age of Dinosaurs*, [w:] *The Natural History of Madagascar*, red. S.M. Goodman, J.P. Benstead, Chicago 2003.
- Latour B., *Splatając na nowo to, co społeczne: Wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, przeł. K. Abri-szewski, A. Derra, Kraków 2010.
- Leclaire L. et al., *Le Ride de Davie dans le Canal de Mozambique: Approche stratigraphique et géodynamique*, „Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de Paris (Série II)” 308, 1989.
- Lemur Behaviour: A Madagascar Field Study*, Chicago 1966.
- Lemur Social Systems and Their Ecological Basis*, red. P.M. Kappeler, J.U. Ganzorn, New York 1995.
- Masters J.C. et al., *Reconciling the origins of Africa, India and Madagascar with vertebrate dispersal scenarios*, „Folia Primatologica” 77 (6), 2006.
- McCall R.A., *Implications of recent geological investigations of the Mozambique Channel for the mammalian colonization of Madagascar*, „Proceedings of the Royal Society of London Series B” 264, 1997.
- McKenzie J., *Performuj albo... Od dyscypliny do performansu*, przeł. T. Kubikowski, Kraków 2011.
- McKinley A., *Performativity and the politics of identity: Putting Butler to work*, „Critical Perspective on Accounting” 21 (3), 2010.
- Mertl-Milhollen A.S., *Scent-marking as resource defense by female Lemur catta*, „American Journal of Primatology” 68 (6), 2006.
- Mittermeier R.A. et al., *Lemurs of Madagascar* (Conservation International), Arlington, VA 2010.
- Morrogh-Bernard H.C., *Fur-rubbing as a form of self-medication in Pongo pygmaeus*, „International Journal of Primatology” 29, 2008.

- Mueller M., *Object as Actors: Props and the Poetics of Performance in Greek Tragedy*, Chicago 2016.
- Owen R., *On the characters of the aye-aye as a test of the Lamarckian and Darwinian hypothesis of the transmutation and origin of the species*, „Report of the British Association for the Advancement of Science” 1863.
- Palagi E., Norscia I., *Multimodal signaling in wild Lemur catta: Economic design and territorial function of urine marking*, „American Journal of Physical Anthropology” 139 (2), 2009.
- Perez V.R. et al., *Butchered sloth lemurs*, „Evolutionary Anthropology” 12 (6), 2003.
- Powzyk J.A., Mowry C.B., *The feeding ecology and related adaptation in Indri indri*, [w:] *Lemurs: Ecology and Adaptation*, red. L. Gould i M.L. Sauther, New York 2006.
- Powzyk J., Thalmann U., *Indri indri, indri*, [w:] *The Natural History of Madagascar*, red. S.M. Goodman, J.P. Benstead, Chicago 2003.
- Purchas S., *Hakluytus Posthumus, or Purchas his Pilgrimes: Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and Others*, London 1625 (repr. Cambridge 2014).
- Recherches sur l'écologie et l'éthologie des lémuriens malgaches*, „Mémoires du Muséum national d'histoire naturelle (Ser. A: Zoologie)”, 27 (1), 1962.
- Ringtailed Lemur Biology: Lemur Catta in Madagascar*, red. A. Jolly, R.W. Sussman, N. Koyama, H. Rasamimanana, New York 2006.
- Salmona J. et al., *Extensive survey of the endangered Coquerel's sifaka Propithecus coquereli*, „Endangered Species Research” 25, 2014.
- Sterling E.J., McCreless E.E., *Adaptations in the Aye-aye: A review*, [w:] *Lemurs: Ecology and Adaptation*, red. L. Gould, M.L. Sauther, New York 2006.
- Sterling E.J., Povinelli D.J., *Tool use, aye-ayes, and sensorimotor intelligence*, „Folia Primatologica” 70, 1999.
- Sterling E.J., Richard A.F., *Social organization in the aye-aye (Daubentonia madagascariensis) and the perceived distinctiveness of nocturnal primates*, [w:] *Creatures of the Dark: The Nocturnal Prosimians*, red. L. Alterman, G.A. Doyle, M.K. Izard, New York 1995.
- Tattersall I., *Cathemeral activity in primates: A definition*, „Folia Primatologica” 49 (3), 1987.
- Tattersall I., *The lemurs of Comoro Islands*, „Oryx” 13 (5), 1977.
- Tattersall I., *The origin of the Malagasy Strepsirhine primates*, [w:] *Lemurs: Ecology and Adaptation*, red. L. Gould, M.L. Sauther, New York 2006.
- Tattersall I., *Primates of the Madagascar*, New York 1982.
- Viveiro de Castro E., *Metaphysiques cannibales: Lignes d'anthropologie post-structurale*, Paris 2009.
- Yoder A.D. et al., *Ancient single origin for Malagasy primates*, „Proceedings of the National Academy of Sciences USA” 93, 1996.
- Yoder A.D., Yang Z., *Divergence dates for Malagasy lemurs estimated from multiple gene loci: Geological and evolutionary context*, „Molecular Ecology” 13 (4), 2004.